

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐԿ ԶԱՎԹԻԶՆԵՐԻ ԴԵՄ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍՈՒՄ

1. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԿ ԿԵՍՈՒՄ

1699 թ. Կարլովիցի հաշտությանից հետո թուրք-արևմտաեվրոպական պիվանագիտության մեջ կատարված շրջադարձը հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշման շարժառիթն էր միայն: Այդ կողմնորոշման պատմական արմատները պետք է որոնել XV—XVII դարերի ընթացքում Մոսկովյան պետության ծավալման ու հզորացման, Անդրկովկասի բնագծերին մերձենալու և XVII դարի վերջին քառորդում Թուրքիայի ու Իրանի հանդեպ նրա վարած ակտիվ քաղաքականության մեջ: Ակնրախ իրողություններ էին սրանք, որոնք Ռուսաստանի նկատմամբ պիտի ուժ տային հայերի դրական ակնկալություններին:

Հայ-ուսական կապերի ամրացման համար նշանակալից գեր կատարեցին, մանավանդ, Սպահանի հայ առևտրական ընկերության հետ 1667 և 1672 թթ. Ռուսաստանի կնքած առևտրական պայմանագրերը:

1660 թ. Մոսկվա ժամանեց այդ ընկերության ներկայացուցիչը՝ Իրանի վարչապետի գործակատար խոջա Զաքար Սահրատյանը: Ժամանելով Մոսկվա, խոջա Զաքարը իր հետ բերել էր ցարի պատվերով Հնդկաստանում գնված մեծագին ապրանքներ, ինչպես նաև հայ վարպետների ձեռքով պատրաստված ադամանդակուռ այն գահը, որը Կրեմլի զինապալատի զարդերից մեկն է ներկայումս: Խոջա Զաքարը խնդրում էր այդ ապրանքներն ընդունել որպես նվեր՝ ի նշան հայերի և ռուսների «ի Քրիստոս եղբայրության» և ռուս միապետերի կողմից քրիստոնյա ժողովուրդներին ցուցաբերվող հովանավորության:

Փոքր-ինչ հետո, 1666 թ. իրանահայ վաճառականների մի մեծ խմբի հետ Մոսկվա ժամանեց Սպահանի հայ առևտրական ընկերության մի այլ ներկայացուցիչ՝ Գրիգոր Լուսիկենցը (ռուսերեն՝ Լուսիկով), որը միաժամանակ դյուրություններ ու արտոնություններ էր խնդրում Ռուսաստանում իրանական ապրանքներ վաճառահանելու կամ Ռուսաստանի վրայով դրանք Հոլանդիա, Շվեդիա, Գերմանիա ու Լեհաստան վաճառելու նպատակով փոխադրելու հա-

մարտի փանի որ լուսիկենցը Մոսկվայում հանդես էր գալիս միաժամանակ որպես շահի դեսպանորդ, նա պարտավորություն է ստանձնում հրաժարվել Ռուսթիայի ապրանքափոխադրման մայրուղուց՝ խոստանալով Վոլգայի վրայով կատարել իրանական ապրանքների և առաջին հերթին իրանական մետաքսի արտահանությունը: Ինքնին հասկանալի է, որ լուսիկենցի այդ առաջարկությունն արվում էր ի պատասխան ռուսների առաջադրած պահանջի լուսիկենցի. հայտարարությունից հետո 1667 թ. ցարական արքունիքը պայմանագիր ստորագրեց Սպահանի հայ առևտրական ընկերության հետ, որով մի շարք նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ռուս-իրանական առևտրի համար: Պայմանագիրն իրականացնելու նպատակով ռուսները նույնիսկ հատուկ նավատորմ կառուցեցին Վոլգայի վրա¹:

Պայմանագրի իրագործումը անմիջապես լուրջ խոչընդոտներ չհանդիպեց: Խոչընդոտներից մեկը ռուս-իրանական առևտրի վոյսյան ճանապարհը փակող Սուեիան Ռադինի աուստամբուլությունն էր, մյուսը՝ ռուս մեծավաճառ առևտրականների այն առարկությունը, թե կնքված պայմանագիրը վնաս է հասցնում ցարական գանձարանին և որ դրանով իրենք զրկվում են Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջնորդի դեր կատարելու շահույթից:



Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարից հայ խաջանների մատուցած ակացակառ զուգը

1673 թ., ռուս առևտրականներին ընդառաջելով, Մոսկվայի կառավարությունը որոշ սահմանափակումներ մտցրեց պայմանագրի մեջ, սակայն հիմնականում պայմանագիրը չկորցրեց իր նշանակությունը: Բոժոժից, մետաքսից և ուղտի բրդից զատ, Իրանից Ռուսաստան էին ներմուծվում բարձրորակ կերպասներ ու թավիշներ, քիմիա, կամկա, զարբաֆ և այլ տեսակի մետաքսե գործվածքներ: Բացի այդ, Իրանից ստացվում էին միտկալներ, զենքեր, թամբեր, թանկագին քարեր (մարգարիտ, զմրուխտ և այլն), ներկեր և չոր մրգեր: Այդ ապրանքների մի մասն արտահանվում էր Լեհաստան, Գերմանիա, Շվեդիա և Անգլիա: Իսկ Ռուսաստանից Իրան էին ներմուծվում թանկարժեք մորթեղեն, կաշի, չիթ, մահուդ, քաթան, տարբեր մետաղներ, ապակեղեն և ձկնեղեն:

Վոլգյան ճանապարհը իրանահայ խոջաններին բավականին ապահովում էր թուրքական ուղիների վտանգներից ու կեղեքումներից: Այնուամենայնիվ

¹ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII в.», т. I. Ереван, 1953, էջ 43 և հաճախ.

Ապարիա Զահկեցի և Անտոն Ապրակունիսեցի հայ դոմինիկյանները 1673 թ. Վենետիկի ծերակույտին հավաստիացումներ էին անում Իրանի, Ռուսաստանի և Հնչաստանի հակաթուրքական կռաւիցիայի մեջ մտնելու մտադրության մասին և անգամ լսել էին, որ իբր թե կըզըլբաշները և կոզակները Թուրքիայի դեմ արդեն սկսել են ռազմական գործողություններ:

Ռուսաստանում կուսիկեցի գաղտնի բանակցությունները կապված էին Իրանի քաղաքական շահախնդրություններին առնչված այս կարգի խնդիրների հետ: Նա մեկն էր այդ ժամանակվա հայ այն գործիչներից, որոնք հակաթուրքական կռաւիցիայի մեջ նշմարում էին ինչպես Իրանի ու Ռուսաստանի, այնպես նաև ողջ «Քրիստոնեական աշխարհի» շահախնդրությունը: Այս նշանակում է, որ նրա գործունեությունը շարունակում էր կրել իր վրա XVII դարի Արեւմուտքի հետ կապված հայ առևտրականների արևմտաեվրոպական կողմնորոշման կնիքը: Մերձենալով Ռուսաստանին, կուսիկեցը և իր գործակիցները միայն հող նախապատրաստեցին XVIII դարի իրանահայ առևտրի ապագա ռուսական վերակողմնորոշման համար:

Նույն եղրակացությանն են բերում մեզ նաև այն դիմումները, որոնք կուսիկեցի ժամանակ բարձրագիր հայ եկեղեցականները հասցեադրում էին ռուս արքունիքին: 1671 թ., երբ կուսիկեցը ուղևորվում էր Մոսկվա՝ ռուս կառավարության հետ նոր ուղայմանալիք կնքելու, Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը նրան հանձնարարեց ցարին ուղղած իր դիմումը: Դիմումի մեջ կաթողիկոսը ցարից խնդրում էր ապահովել հայ առևտրականների երթևեկը: Նույն այդ ժամանակ էջմիածնի Հակոբ կաթողիկոսը գրություն հղեց ռուս արքունիքին, ուր տրտնջում էր իրանական պաշտոնյաների հայերի վրա բարդած հարկերի ծանրությունից և հայերի նկատմամբ կիրառվող կրոնական հալածանքներից: Հակոբը աղբյսում էր, որ իր ղեսպանների միջոցով ցարը աղքեցություն պործի իրանական արքունիքի վրա՝ հայերի վիճակը բարելավելու համար: Ակնբեր է, որ այս կարգի դիմումների մեջ խոսք չկար իրանահայերի քաղաքական ազատագրման մասին և տակավին չէր շուշափվում Հայաստանի ազատագրման խնդիրը, որի լուծումը, ինչպես ցույց տրվեց վերը, հայ վերնախավերը և մասնավորապես Հակոբ Զուղայեցին շարունակում էին կապել ոչ թե հատկապես Ռուսաստանի, այլ եվրոպական պետությունների հավաքական միջամտության հետ:

Հայերի աչքում Ռուսաստանի նշանակությունը բարձրացավ, երբ 1676 թ. ռուսները ռազմական գործողությունների անցան և Ջիզիրինի մոտ պարտության մատնեցին թուրքերին: Ժամանակակից Զաքարիա Ագուլեցու վկայությամբ, մի դատարկ բերդ վերցնելով, թուրքերը 185 հազար մարդ կորցրին ռուսների հետ ունեցած ճակատամարտում և «դարձան եկին Ատրանայ, թէ թագաւոր, թէ զօրք: Օսմանցիք այսպէս մնացին խայտառակ»⁷: Քրիստոսի խաչելության պատկերին վերագրելով այս հաղթությունը, մի այլ հեղինակ հավաստում էր, թե ռուս թագավորը «արար փախստական զօսմանցիսն, և ամօթալից գոռողն սուլթան Մուհամատ դարձավ ի Կ. Պոլիս»⁸:

Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի ակնկալություններն ավելի աճեցին 1686 թ. հետո, երբ Մոսկվան միացավ հակաթուրքական կռաւիցիային, որի

⁷ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII в.», т. I, էջ 98:

⁸ Զաքարիա Ագուլեցի, էջ 106:

⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 1542, էջ 557բ—558ա:

տարած հաղթանակները հայերը վերագրում էին քրիստոնյա պետությունների համագործակցությանը¹⁰։ Ինչ խոսք, երբ Կարլովիցում Ավստրիան և իր դաշնակիցները թուրքերի հետ մասնակի հաշտություն կնքեցին, նախկին դաշնակիցներից Հայաստանի ազատագրման միակ ապավենը մնաց թուրքերի դեմ կրես առ երես կանգնած Ռուսաստանը։

Տակավին իննսունական թվականների վերջերին, ուզեղովելով Արևմուտք, Պետրոս ցարը հայտարարում էր, որ մշակութային նպատակներից դատ, իրեն պրավում է «Տիրոջ խաչի թշնամիների, թուրքաց սուլթանի, Ղրիմի խանի և բոլոր մուսուլմանական հորդանների թուլացումը»։ Հիրավի, այդ նպատակի համար նա անձնական բարեկամություն և դաշինք էր որոնում արևմտյան տիրապետողների հետ։

Լուրջ շահագրգռություն հանդես բերելով արևելյան քաղաքականության հարցերում, ցարին այդ ժամանակ դեռ չէին հետաքրքրում հայ ժողովրդի քաղաքական բաղձանքները։ Հայտնի է միայն, որ նա ևս լրջորեն մտահոգված էր ռուս-իրանական առևտրի խնդիրներով և այդ սահմաններում բացառիկ ուշադիր էր հայ առևտրականների նկատմամբ։ Ուշագրավ է այն, որ շնայած այդ ժամանակ օրենսդրական մոլոր մյուս ազգություններին ռուսներն արդեն չէին իրենց երկրի վրայով առևտրական կապեր հաստատել Եվրոպայի հետ, այսուհանդերձ շարունակում էին բացառություն անել Սոլահանի հայ առևտրական ընկերություններին, հարգելով նրանց հետ կնքած նախկին պայմանագրերը¹¹։ Հասկանալի է, որ այս հանգամանքը ամրապնդում էր հայ-ռուսական առևտրական կապերը և ճանապարհ հարթում հայ ազատավրական շարժման սուսակուն կողմնորոշման հետագա վարդապետական առաջ։

Այս վիճակի մեջ էին հայ-ռուսական փոխհարաբերությունները, երբ 1701թ. դեբեմբերական կոյստի և Պֆալցի կուրֆյուրստի հանձնարարությամբ Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը ժամանեցին Մոսկվա, ուր նրանք պիտի համոզվեին, որ ռեհրաթեշն է շեշտակի շրջադարձ մտցնել Հայաստանի ուղափառված ման։ մինչ այդ սրգեգրված կողմնորոշման մեջ։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՐՋԱԳԱՐՁԸ ԴԵՊԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

1701 թ. Մոսկվայում, հայ-ռուսական բանակցությունների հենց սկզբում, Օրին և Մինաս վարդապետի համար ակներև է դառնում Հայաստանի ազատվելու հարցի ռուսական կողմնորոշման անհրաժեշտությունը։ Կարլովիցի դաշնագրությամբ ստեղծված իրադրության պայմաններում նրանց գիտակցության մեջ հասունանում էր այն միտքը, որ Մոսկվայում քննարկվելու է ոչ թե Պֆալցի կուրֆյուրստի և նրա դաշնակիցների զորքերը Ռուսաստանի վրայով իրանի սահմանագլուխը փոխադրելու խնդիրը, այլ հայ ժողովրդին «բարելոնյան գերությունից» ազատելու համար Ռուսաստանի ստանձնելիք նախաձեռնության հարցը։ Այդ նկատառումով էլ ռուսական արքունիքին նրանք ներկայացրին Սյունիքի հայ մեղիքների ստորագրություններն ու կնիքները կրող

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 479։

¹¹ Տե՛ս В. Восканян, Ново-торговый устав и договор с Армянской компанией, «Известия» АН Арм. ССР (общ. науки), 1947, № 6.